

ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ЖУРНАЛ

ISSN 2221-8521

II/2024 (XXII)

ULY DALA MURASY

ҚОЛЖАЗБАЛАР ЖӘНЕ СИРЕК КІТАПТАР ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

4 маусым

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕ

Ә. Марғұлан атындағы
ППУ профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
Өтепова Гульфира Елубайқызы

СӘТБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Түйіндеме. Мақалада қазақ даласының ұлы перзенті Қ.И.Сәтбаевтың ғылымның көптеген саласына, соның ішінде тарих ғылымының дамуына қосқан зор үлесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: Қ.И. Сәтбаев, ғалым, тарих, этнография, Қазақстан Ғылым академиясы, газет.

Биыл қазақ даласының ұлы перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың туғанына 125 жыл толып отыр. Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы 12 сәуір – Ғылым күніне орай «Қазақстандағы ғылымның дамуындағы Қ. Сәтбаевтың рөлі» атты ғылыми-танымдық дөңгелек үстелі мен «Қазақ ғылымының негізін қалаушы» атты көрмесін ұйымдастырды. Іс-шара Қазақстан ғылымының жетекші салаларының өркендеу сатылары және оны қалыптастыру ісіндегі Сәтбаевтың рөлін жан-жақты дәріптеу және жас ұрпаққа насихаттау мақсатымен өткізілді. Ұлы ғалымның тарихта қалдырған өшпес ізі туралы баяндамалар тыңдалды. Дөңгелек үстелге А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

және Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушы-профессорлар құрамы, қоғам қайраткерлері, студенттер және мектеп оқушылары қатысты. Еліміздегі ғылымның қазіргі кездегі дамуының маңыздылығы, осы бағыттағы жас ғалымдардың үлесі және бүгінгі жетістіктері туралы мәселелер талқыланды.

Қаныш Сәтбаев – белгілі ғалым, геология-минералогия ғылымдарының докторы, Қазақстан Ғылым академиясының тұңғыш президенті. Оның негізгі еңбектері тау-кен геологиясы бойынша зерттеулерге және Қазақстандағы пайдалы қазбалар кен орындарын барлауға арналған.

Бұл тарихи деректердің барлығы белгілі, бірақ тарихшы Қ. Сәтбаевты бәрі бірдей біле бермейді. Барлық ұлы адамдар сияқты ол нағыз энциклопе-

1 сурет. О. Оспанов, Р. Мұхамеджанова, Ә. Марғұлан, Қ. Сәтпаев, Н. Сауранбаев, А. Машани

диялық білімге ие болды, ол математиканы, музыканы, жаратылыстануды, өнерді және тарихты жақсы меңгерген. Туған жерінің тарихына деген сүйіспеншілігін ата-анасы, жақындары, Баянауылдың ерекше табиғаты қалыптастырды.

Павлодар орыс-қырғыз училищесінде және Семей мұғалімдер семинариясында оқуы оған тарих пен этнографиядан жүйелі білім берді. 20 ғасырдың 20-шы жылдарының басында жас Сәтбаев қазақтың ауызша халық шығармашылығын, жазба дереккөздерін, туған өлкесінің тарихын зерттеуге құштар болды. Көптеген тілдерді (араб, шағатай, парсы, орыс) білу оған Шығыстың, Еуропаның және Ресейдің тарихы мен мәдениетімен танысуға мүмкіндік берді.

Студенттік шағында-ақ Сәтбаевтың «Қазақ тілі» газетінде «Обаған» (1923) атты мақаласы жарияланып, онда

ұмыт болған әннің тарихы туралы сөз болады. 1924 жылы Ташкентте оның «Қазақтың жұмбақтары мен тіл сырлары», «Ежелгі қазақ ойындары» атты мақалалары жарық көрді.

Қаныштың геологиялық қызмет кезеңінде фольклорды, этнографияны, тарихты зерделеуге деген қызығушылығы бұрын-соңды болмаған қызығушылықпен арта түсті, өйткені ол қазақ даласындағы көп ғасырлық тарихтың қалдықтарын анық көре білді. Нәтижесінде Сәтбаевтың қазақ жауынгерлері туралы «Қанапия», «Ер-Едіге» атты мақалалары шығады, онда ол олардың ерліктерін дәріптейді. Сондай-ақ тарихи тұлғалар Темір, Тоқтамыс, Едіге арасындағы күрделі қарым-қатынастар, тарихи шындықпен көркем әдебиет туралы, халықтық ой-пікірлердің маңызы туралы жазған. Автор «Ер-Едіге» қаһармандық эпопеясының жарыққа шығуына арналған

алғысөзінде нақты тарихи тұлға туралы эпостың зерттелу тарихына тоқталып, жарияланған мәтінге көптеген түсініктемелер берген. «Ер-Едіге» шығармасын басқа дереккөздермен салыстыра отырып, ондағы анықталған қателіктерді көрсеткен.

Қаныш Имантайұлы қазақ халқының тарихын зерттеудің маңызды дереккөздері ретінде ауызша халық шығармашылығы туындыларын жинақтап, басып шығару, ғылыми айналымға енгізу арқылы сақтауға бар күш-жігерін салды. Ол Затаевичке қайталанбас қазақ әндерін жинауға көмектесіп, оған домбырамен өзінің сүйемелдеуімен 25 бірегей әнді орындап берді.

Орталық Қазақстанда (Ұлытау, Жезқазған және Амангелді аймақтары) геологиялық жұмыстар жүргізу кезінде Қ.И. Сәтбаев өткен дәуірлердің табылған айғақтарын қызығушылықпен баяндады. Олардың ішінде жекелеген жәдігерлер, жартастағы суреттер, көне кен орындары, қорған-

дар, балбалдар, кесенелер бар. Ғалым олардың орнын белгілеумен шектелмей, оларды кезеңге бөліп, тарихи контексті жаңғыртуға тырысты.

Қ.И. Сәтбаев тарихи тұлға Темірдің Дешті Қыпшаққа жасаған жорықтары кезеңіндегі тарихтың сан алуан мәселелерін әзірлеуге орасан зор еңбек сіңірген ғалымдардың бірі болды. Ол 1935 жылы Жезқазған облысының аумағынан 1391 жылы қазақ даласына жорық кезінде Темірлан қалдырған жазуы бар тасты тапты. Сол кезде Қ.И. Сәтбаев шығыстануда сенсацияға айналды, кейін ол Эрмитажға апарылды.

Қ. Сәтбаев өзінің тарихи зерттеулерімен тұжырымдарына жай ғана шолулық сипаттама берумен шектелмей, жинақталған материалдар негізінде «Темірдің Қарсақпай жазбасы» атты мақала дайындады.

1940 жылы «Казахстанская правда» газетінде Орталық Қазақстанды зерттеуге арналған «Өзгерген жер» атты жалпылама ғылыми еңбегі жариялан-

ЫЛЫМНЫҢ дамуындағы Қ. Сәтбаевтың рөлі»
АТТЫ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ

ды. Бұл очеркте ежелгі металлургия туралы, Темір (екеуі де) тұрғызған пирамидалар және оның бұйрығымен салынған плиталар жайлы, капитан Н. Рычковтың экспедициясы, патша отаршылары мен «шетелдік жыртқыштар» туралы тарихи шолу жасайды.

Қаныш Имантайұлы 1941 жылы «Народное хозяйство Казахстана» журналында жарияланған «Жезқазған өңіріндегі тарихқа дейінгі ескерткіштер» атты мақаласында өзінің геологиялық қызмет атқарған жерлеріндегі өткеннің заттай айғақтарын көп жылғы зерттеу нәтижелерін қорытындылады.

Жезқазған кен орнының түкке тұрғысыздығы туралы мақаласында Қ.И. Сәтбаев Геродоттың еңбектерін, 12-13 ғасырлардағы араб, парсы деректерін зерттей келе, Орталық Қазақстанның өнеркәсіп мәдениетінің көнелігі және оның жер қойнауының мыс кенінің қорына байлығы туралы қорытынды жасайды және оларды зерттеу қажеттілігі туралы жазады. Қ.И. Сәтбаев былай деп жазды: «Жезқазған облысының кең байтақ аумағында көптеген және алуан түрлі тарихқа дейінгі ескерткіштер сақталған... Бұл мақала Жезқазған өңірінде бар көптеген тарихқа дейінгі ескерткіштердің барлығына толық және жүйелі сипаттама беруге арналмаған. Ол негізінен археологтар мен өлкетанушыларға осы саладағы зерттеушілерді қандай сан алуан материалдар күтіп тұрғанын көрсету үшін құрастырылған».

Бұл Орталық Қазақстанның осы бөлігіндегі тарихшылардың кейінгі зерттеулері үшін өзіндік нұсқаулық болды. Бұл мақала әлі де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Мақала 1989 жылы «Наука» баспасының «Ғылым мен мәдениет туралы таңдаулы мақалалар» жинағына енді.

Академик Қ. Сәтбаев өмірінің соңғы күндеріне дейін өзінің көптеген ма-

3 сурет. «Қазақ ғылымының негізін қалаушы» атты көрме

қалаларында тарихшы-биограф және бірқатар тарихи тұлғаларды, ғылым, әдебиет пен өнердегі ірі тұлғаларды үлкен насихаттаушы қызметін атқарды. Оның еңбектерінде Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің, А. Құнанбаевтың есімдері бар. 1940 жылы Сәтбаевтың бастамасымен Қазақстанда Тарих, тіл және әдебиет институты құрылып, ол кейін елеулі археологиялық қазбалар жүргізді, оның жетекшілігімен қазақ халқының тарихына қатысты аса бай мұрағат деректері зерттеліп, жүйеленді.

Соғыс аяқталғаннан кейін оның нұсқауымен көптеген өнер және мәдениет қайраткерлерінің мұрағаты алынды. Қазақстанда Ғылым академиясы ашылғаннан кейін тарихшылардың ғылыми кадрларын дайындау және академияның құрылымында арнайы ғылыми-тарихи бөлімше ашуды басты міндет деп санады. Көп ұзамай бұл тапсырма орындалды.

Қаныш Сәтбаев ғылыми кадрларды дайындауға аса көңіл бөлді. Өзі ғылымға әкелген бірқатар тұлғалар кейіннен ірі ғалым болып, Қазақстан ғылымының дамуына елеулі үлес қосқанын атап өтуге болады. Олардың ішінде белгілі ғалымдар Ш. Шөкин, Ә. Марғұлан, Е. Бөкетов, Ш. Есенов және т.б. болды.

Қаныш Имантайұлы көптеген деректі материалдар мен жеке әсерлерге

4 сурет. Орталық қызметкерлерінің БАҚ-на сұхбат беру сәті

сүйене отырып, ғылым мен техниканың көрнекті қайраткерлері туралы қызықты очерктер жазып, олардың көпшілігімен қатар жұмыс істеуге мүмкіндік алды. Ол 1957-1959 жылдары жарық көрген, республика жұртшылығының жақсы бағасын алған «Қазақ КСР тарихы» екі томдығын дайындау жөніндегі комиссияның жұмысын басқарды.

Қ. Сәтбаев өмір бойы өлке тарихына қызығуды жалғастырды, ежелгі дәуірдегі металлургияның тәжірибесі

туралы құнды мәліметтерді жинап, жинақтады, жергілікті топонимиканы, тас мүсіндерді, жартастағы суреттер мен жазуларды, ежелгі және ортағасырлық қорымдарды зерттеді.

Сонымен, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев индустриялық Қазақстанның жалпы отандық ғылымның, әсіресе, оның тарихи саласының қалыптасуына үлкен үлес қосты. Бүгінгі күні ұлы ғалымды еске түсіріп қана қоймай, оның ғылыми-тарихи зерттеулерін жалғастыруымыз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Биография. Сәтпаев Қ.И. Qazaqstan tarihy Порталы. - <https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12634>
2. Габдулина А.Ж. История Казахстана в исследованиях Каныша Сатпаева – Материалы международной научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 15: Молодежь, наука, технологии – новые идеи и перспективы», приуроченной к 125-летию С. Сейфуллина. – Астана, 2019. – Т.1, Ч.2 - С.302-308.
3. Сатпаев К.И. Собрание трудов. В 8-ми т. Алматы: Ғылым, 1998. - <http://library.kz/ru/elektronnaya-biblioteka-ru/resursy/elektronnaya-biblioteka-kanysh-satpaev.html>
4. Бедельбаева М.В. Вклад К.И. Сатпаева в становление археологической науки Казахстана – Археология Казахстана, №2 (4), 2019. С.89-103.

Резюме. В статье говорится о большом вкладе К.И. Сатбаева, великого сына казахской степи, во многие области науки, в том числе в развитие исторической науки.

Summary. The article discusses the significant contribution of K.I. Satbayev, a great son of the Kazakh steppe, to many fields of science, including the development of historical science.